

https://doi.org/10.31516/2410-5325.062.20

УДК 94:316.343-057.85:330.342.146](045)

В. М. Шейко, доктор історичних наук, професор, дійсний член Національної академії мистецтв України, заслужений діяч мистецтв України, Харківська державна академія культури, м. Харків

rector-2@ic.ac.kharkov.ua

http://orcid.org/0000-0002-3532-7439

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И ВЛАДА В УКРАИНЕ ПЕРШИХ РОКОВ НЕПУ

Проаналізовано проблеми еволюції взаємин старої інтелігенції України з радянською владою наприкінці Української революції 1917–1921 рр. і в перші роки нової економічної політики. При цьому основна увага приділяється трансформації поглядів і соціально-політичних позицій різних прошарків інтелігенції щодо радянського режиму в Україні, який змушений був перейти до нової економічної політики, яка втілювалася в Україні дещо пізніше, ніж в Російській Федерації. Показано, що зазначені історичні процеси відбувалися в жорстоких умовах розрухи народного господарства, голоду й епідемій.

Ключові слова: українська культура, стара інтелігенція, радянська влада, нова економічна політика, Українська революція, трансформація політичних поглядів інтелігенції, голод.

В. Н. Шейко, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии искусств Украины, заслуженный деятель искусств Украины, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И ВЛАСТЬ В УКРАИНЕ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ НЭПА

Проаналізовані проблеми еволюції взаимоотношень старої інтелігенції України з советською владою в кінці Української революції 1917–1921 гг. і в перші роки нової економічної політики. При цьому основне уваження уделюється трансформації поглядів і соціально-політичних позицій різних шлоєв інтелігенції относительно советского режима в Украине, которому пришлось перейти к новой экономической политике, воплощаемой в Украине несколько позже, чем в Российской Федерации. Показано, что значительные исторические процессы протекали в жестких условиях разрухи народного хозяйства, голода и эпидемий.

Ключевые слова: украинская культура, старая интеллигенция, советская власть, новая экономическая политика, Украинская революция, трансформация политических взглядов интеллигенции, голод.

V. M. Sheyko, Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Arts of Ukraine, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

THE INTELLIGENTSIA AND THE AUTHORITIES IN UKRAINE DURING THE EARLY YEARS OF THE NEW ECONOMIC POLICY (NEP)

The aim of this paper is to analyze the relations between the old intelligentsia and the Soviet government in Ukraine within the period of completion of the

Ukrainian revolution of 1917–1921 and the transition to the implementation of the new economic policy by the Bolshevik regime.

Research methodology. The author uses methods and principles of culturological and comparative approach, which make it possible to analyze the evolution of the views of the old intelligentsia in relation to the Bolshevik regime in Ukraine and its policy regarding the intelligentsia and Ukrainian culture.

Results. The author analyzes a great number of insufficiently studied archive sources, examines complicated and tragic personified fates of various groups of the bourgeois intelligentsia in Ukraine, who suffered both from the cruelty of the Soviet regime and its rulers, and from the economic devastation, hunger and epidemics. The paper demonstrates that the most part of the old intelligentsia did not support the Soviet power and opposed its policy regarding the intellectuals and Ukrainian culture. The intelligentsia interpreted the new economic policy as a transition to the revival of the capitalist system, which had to accelerate the fall of the odious Bolshevik regime.

Novelty. The paper is the first attempt to analyze the complicated and tragic relations between the old intelligentsia and the Soviet government in Ukraine drawing on culturological and comparative methodological approaches.

The practical significance. The information contained in this paper and its results can be used in the process of further research into the issues of the relations between the old intelligentsia and the Soviet government in Ukraine during the Ukrainian revolution of 1917–1921 and the first years of the new economic policy. This is of great importance especially today, when the Russian Federation pursues an aggressive imperial policy toward Ukraine, its independence, culture, intellectual elite and people. It may be useful when writing methodological recommendations and text-books on the corresponding courses of lectures.

Key words: *Ukrainian culture, the old intelligentsia, the Soviet power, the new economic policy, the Ukrainian revolution, the transformation of the political views of the intelligentsia, famine.*

Постановка проблеми. Після Української революції 1917–1921 рр., після жорстоких імперіалістичної та громадянських воєн економіка України була вщент зруйнована. Завдана шкода оцінюється на суму до 12 млрд золотих крб. Продукція важкої індустрії України на початок 1921 р. зменшилася в понад вісім разів і становила лише 12% довоєнного рівня. Видобуток вугілля ледь сягав 22% довоєнного часу, а залізної руди призупинився. Зруйноване війною сільське господарство України також перебувало в складному стані. Посівна площа зменшилася на 20%. Крім того, засуха, яка охопила частково й Україну, погіршила стан сільського господарства. Урожай хліба становив лише 25% довоєнного рівня (*Історія Української РСР*, 1967, с. 167–168). Різко скоротилося поголів'я худоби. І, як наслідок, Україна потребувала товарів першої необхідності, що спричинило голод і епідемії. Усі зазначені факти призвели до гострого невдоволення продрозкладкою та нестачі товарів побутового й іншого вжитку. Крім того, подібні труднощі викликали

незадоволення робочого класу. Голод, розруха, епідемії спричинили протести основної маси населення України. В особливо складному становищі перебувала переважна більшість інтелігенції. У цих умовах боротьбі з радянською владою активізувала свою діяльність і церква, особливо автокефальна, яка підтримувала національні ідеї.

На настрої старої інтелігенції України впливали різноманітні політичні партії. У боротьбі проти радянської влади та сама українська комуністична партія, наприклад, розпочала боротьбу проти так званої диктатури пролетаріату, союзу України з Росією, яку вважала агресором. Подібну боротьбу проти радянської влади здійснювали й українські есери.

Україну тоді охопив рух отаманщини, який базувався, переважно, на національному підґрунті. До того ж, за допомогою польського генштабу в жовтні 1921 р. на територію України направлено загони під керівництвом Тютюнника й Палія (*Історія Української РСР*, 1967, с. 169). Загалом усі означені заходи мали на меті передусім ліквідацію радянської влади, яка розуміла, що її доля залежатиме від того, чи вдасться відновити економіку, народне господарство, подолати розруху, голод, епідемії, створивши таким чином необхідний мінімум умов для виживання населення в той період.

Мета статті — аналіз трансформаційних процесів взаємин старої інтелігенції і влади в Україні в перші роки нової економічної політики (НЕПу). Матеріал щодо безсумнівної актуальності проблеми «інтелігенція і влада в Україні» та аналіз джерел і літератури було дано в попередніх публікаціях.

Виклад основного матеріалу дослідження. У вказаному напрямі важливу роль відіграли рішення V всеукраїнського з'їзду Рад (лютий — березень 1921 р.). Поряд із питаннями відновлення промисловості та сільського господарства на з'їзді обговорено організацію народної освіти, підготовку спеціалістів для господарського й культурного будівництва (*По народній освіті: постанова V Всеукраїнського з'їзду Рад від 3 березня 1921 р.*, 1959, с. 93–95). Однак головним у пошуках виходу з надзвичайно складного становища було рішення X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.) про перехід від продрозкладки до продподатку, що було основою нової економічної політики (НЕП).

Водночас X з'їзд РКП(б) під тиском представників різних націй і народностей, які раніше входили до складу Російської імперії, розглянули й національне питання. Наголошено на необхідності залучення на свою сторону представників національної інтелігенції (*Про чергові завдання партії в національному питанні: резолюція X з'їзду РКП(б) від 15 березня 1921 р.*, 1959, с. 108–109). Як відомо, без неї радянська влада

не могла вирішити жодного питання. Стара інтелігенція у 20 рр. була основним прошарком спеціалістів, на котрих радянська влада в Україні могла сподіватись у разі її залучення на свою сторону. Розуміючи проблематичність останнього, радянська влада прагнула підготувати нову інтелігенцію з робочих і селян. Адже на IX всеросійському з'їзді Рад (грудень 1921 р.) В. Ленін (1974, с. 322) означив завдання: «У найкоротший термін створити кадри спеціалістів у всіх галузях із середовища селян і робочих <...>».

Слід зауважити: одна з особливостей переходу від продрозкладки до продподатку в Україні — це те, що він розпочався не з весни, а з осені 1921 р. Це, радше, було пов'язано з голодом і жебрацтвом в Україні. На вільному ринку, наприклад, ціни на продукти й товари першої необхідності різко підвищилися. Тільки за одну квітневу ніч у Тираспольському повіті Одеської губернії зареєстровано 17 голодних смертей, а за день 11 квітня — 11 осіб померли голодною смертю, зокрема 4 дітей (*ЦДАГО України*, ф. 29, оп. 1, од. зб. 389, арк. 12, 40). У той час більшість інтелігенції, особливо сільські вчителі, мали кількамісячні заборгованості щодо заробітної плати. Навіть академіки, як свідчив віце-президент ВУАН А. Е. Кримський, «по дев'ять місяців не отримували зарплати» (*ІР НБУВ*, ф. 1, № 23512, арк. 2).

За той час сума заборгованості Наркомпросу УРСР учительству була значною. Учителство масово бідувало. У губерніях України, де вирував голод, у 1921–1922 рр. налічувалися сотні вчителів, котрі голодували. Так, лише в одній Запорізькій губернії зафіксовано 959 осіб, а в п'яти південних губерніях — до 4 000 учителів. Деякі вчителі померли разом з дітьми. На Миколаївщині, в Очакові, померли від голоду семеро вчителів, у Бориславській волості серед 22 вчителів померли 8. У Катеринославській губернії взимку 1921–1922 рр. зареєстровано 20 смертей педагогів тощо. Учителі, як свідчить преса тих років, реагували на голод по-різному. Дехто змінив професію, інші відверто виступили проти радянської влади, деякі вагались, дехто долучився до служителів автокефальної церкви, інші стали селянами (Арнаутов, 1923, с. 3). З подібними труднощами стикалися й інші прошарки старої інтелігенції (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 159, арк.19). І, як результат, представники різних лав інтелігенції брали участь в організації антирадянських мітингів під гаслом «Хліба!» (*ЦДАГО України*, ф. 29, оп. 1, од. зб. 416, арк. 94).

Інтелігенція брала активну й безпосередню участь в акціях проти радянської влади, звинувачуючи останню в голоді, розрусі й епідеміях. Так, на початку 1922 р. викладачі Одеської державної медичної академії надіслали лист протесту, у якому констатували свою участь у боротьбі

з голодом й епідеміями. «Доведені життям до майже жебрацького, а в більшості випадків і повного жебрацького стану — голоду, холоду й повної відсутності одягу і білизни — викладачі Медичної академії протестують проти такого ставлення влади до вищої школи та її працівників» (*ЦДАВО України*, ф. 2684, оп.1, од. зб. 16, арк. 46). Щоправда, делегації від Медичної академії Одеси, яка відвідала Укрголовпрофосвіту, пообіцяли підтримати вимоги інтелігенції (*ЦДАВО України*, ф. 2684, оп.1, од. зб. 16, арк. 49).

Необхідно зауважити, що саме інтелігенція Одеської губернії особливо суттєво постраждала від голоду й епідемій на початку НЕПу. Своєрідним свідченням цього є матеріал статті «Трагедія російської інтелігенції», надрукованої в 1922 р. в єврейській газеті «Момент», що публікувалася у Варшаві. Стаття базувалася на листах викладачів і професорів Одеси. У них професори висловлювали вдячність зарубіжним товариствам, які надавали допомогу голодуючим в Україні. Деякі з них, радше нецілеспрямовано, мимовільно оцінювали жахливі явища, які відбувалися в Україні. Так, професор міжнародного права колишнього Одеського університету, член Російської академії наук Петро Казанський, дякуючи за посилку, підкреслив, що вона має для нього особливе значення, тому що в нього на утриманні перебуває п'ятеро маленьких дітей (від 5 до 13 років), хвора на сухоти дружина, а квартири чотири рази грабували бандити. «Унаслідок виснаження ми вже не спроможні більше працювати, як ми це робили у свій час (ми виробляли іграшки й ковбасу для продажу на ринок), а професорський оклад мізерний і не дозволяє навіть думати про можливість існування на нього» (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 2, од. зб. 794, арк. 245).

Професор Технологічного інституту Одеси, інженер А. Богін, у своєму листі повідомляв про смерть (вочевидь — голодну) дружини, голодування двох синів. Сам професор, як і його діти, перехворів на тиф. «Посилка, яку я отримав, підтримає моє здоров'я і надасть змоги чесно виконувати свої обов'язки. Моє бажання якнайшвидше досягти такого стану, щоб я міг бути корисним і якнайшвидше навчився мови того народу, який притягнув до себе усе серце та помисли своєю допомогою» (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 2, од. зб. 794, арк. 245). На основі архівних матеріалів можна висувати, що допомогу організувала одна з єврейських (радше за все американських за лінією «АРА») організацій, представник якої, доктор Боген, і зібрав матеріал для означеної статті (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 2, од. зб. 794, арк. 245).

Про надзвичайно складне становище професури голодуючих губерній свідчить і лист інженера Картаніц Одеського сільськогосподарсько-го інституту: «Сердечна подяка від мене, моїх чотирьох дітей і старої

матері за Ваш подарунок, який надав нам не тільки фізичну, але й моральну радість... Уже два роки, як мої діти від 8 до 14 років не могли тримати в руках книжку, тому що вони змушені були працювати і торгувати, щоб заробити на життя. Я сам працюю в чотирьох закладах, і за минулий місяць заробив 50 млн руб., тобто у 25 разів менше довоєнного рівня, у результаті чого ми харчуємося останні два роки самою грубою їжею – зовсім без хліба, молока, овочів і фруктів. Усі речі, які мали цінність, одяг і білизна були продані або порвалися. Ми залишилися тільки в тому єдиному одязі, який кожен з нас носить, і ось щойно я продав своє єдине пальто. Декілька місяців потому я перехворів на тиф, і хвороба повторилася, тому що я харчувався грубою їжею. Тепер хворіє на тиф моя дружина.

І в таких умовах життя ми побачили простягнену нам руку Вашої країни. Уже два тижні як мої діти отримують у ідальні «АРА» чудовий обід. Я отримав Вашу посилку. Виникла впевненість, що ми всі врятовані й зуміємо повернутися до культурної роботи, до якої всі прагнемо, а роботи мається дуже багато» (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 2, од. зб. 794, арк. 245).

Слід зауважити: у згаданих та багатьох інших листах представники старої інтелігенції, дякуючи організаціям і країнам, які їм допомагали в голодну скрутну годину, водночас прилюдно запевняли, що готові до подальшої професійної й культурної роботи. Водночас не зазначали, з якою владою. І це не випадково, оскільки за часи Української революції 1917–1921 рр. змінилося більше чотирнадцяти різних влад. І хоча на той час перемогла радянська влада, інтелігенція загалом сподівалася, що й вона, як і до того, прийшла тимчасово. Серед закладів, організацій країн, які ініціювали матеріальну допомогу голодуючій інтелігенції, як і населенню України, існувало мало симпатиків радянської влади. Саме тому, окрім співчуття тим, хто голодував, організатори допомоги часто мали певні інтереси щодо України. Так, «Товариство російських лікарів у Берліні» під час голодування обіцяло допомогу від емігрантських кіл, але лише за умови, що це робитимуть іноземні спеціальні групи.

З іншого боку, діяли й кілька організацій, закладів і приватних товариств, які щиро прагнули допомогти голодуючим. У червні 1922 р., наприклад, робочі та селяни української національності з Вінніпега через зарубіжне бюро Комітету допомоги голодуючим в Україні надіслали 500 дол., які зібрали для вчених України. У той же час у Відні діяла організація допомоги голодуючим в Україні на чолі з відомим українським діячем М. С. Грушевським (*ЦДАВО України*, ф. 331, оп. 1, од. зб. 38, арк. 89).

Становище інтелігенції до початку нової економічної політики було вкрай жакливим. Основна маса інтелігенції не була підготовлена до таких жорстоких випробувань. Про це, зокрема, свідчать і численні листи, які написала інтелігенція в органи Наркомосвіти УРСР та всеукраїнський комітет сприяння вченим (ВУКСУ) з проханням допомоги. Особливо багато їх було наприкінці 1921–1922 р. Так, наприклад, відомий професор В. П. Бузескул (Харків) 15 січня 1922 р. звернувся до ВУКСУ за допомогою. Посилаючись на хворобу, недоїдання, читання лекцій у холодних приміщеннях, він прохав сприяти лікуванню, придбанню калош та черевиків. Ректор Катеринославського фармацевтичного інституту професор Ю. Несмелов також прохав допомоги (1922 р.), звертаючись до Укрголовпрофосвіти, він повідомляв про голодування двох дітей, а також матері й сестри. Сам він з листопада 1921 р. по листопад 1922 р. не отримував на роботі зарплату взагалі. Таких прохань про допомогу, які свідчили про жакливі наслідки голоду серед інтелігенції України, було надзвичайно багато. Тільки архівна справа, із якої взяті вказані факти, налічує 408 сторінок, що містили тисячі прохань представників старої інтелігенції на початку НЕПу про допомогу в умовах голоду, холоду й розрухи в Україні (*ЦДАВО України*, ф. 331, оп. 1, од. зб. 38, арк. 10, 328).

І, безумовно, у боротьбі з радянською владою об'єднувались як внутрішні, так і зовнішні антирадянські сили, вдало використовуючи економічні, політичні й соціальні труднощі того часу на свою користь. Основна маса старої інтелігенції в тих скрутних умовах сподівалася на тимчасовість більшовицького режиму, який вони звинувачували в усіх негараздах (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 159, арк. 1-зв.).

І в цих умовах представники інтелігенції вимушено співпрацювали з радянською владою за умов певного матеріального забезпечення їх життя та життя їх сімей. Голод і розруха відіграли свою роль. Подібні факти представники радянської влади в Україні публічно трактували як її визнання старою інтелігенцією. Саме про це неодноразово свідчив відомий національно налаштований діяч В. Винниченко, котрий тоді перебував в еміграції в Празі (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 79, арк. 416). До речі, як у самій Україні, так і в емігрантських колах старої інтелігенції на той час було чимало організацій, видавництв, які мали на меті боротьбу з більшовицьким режимом (*ЦДАВО України*, ф. 5, оп. 1, од. зб. 507, арк. 19, 21, 25, 27). З іншого боку, економічні, політичні та інші фінансові труднощі змусили радянську владу економити на всьому, зокрема на освіті й культурі, школі та вищих навчальних закладах, які були передані на місцевий бюджет і почали різко скорочуватися, що теж негативно впливало на стан і настрої інтелігенції (Т. Н., 1924, с. 3).

Аналогічна ситуація мала місце не тільки в Росії, а й Україні. Так, за свідченням заступника Наркому освіти України Я. Ряппо, з переходом на місцевий бюджет мережа закладів культури різко скоротилася, особливо шкільних і політико-освітніх. Нестача коштів призвела до кризового стану культури, наприклад, у Київській губернії (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 79, арк. 407). Не надало очікуваних результатів і переведення деяких закладів культури на самоокупність (Ряппо, 1927, с. 4). Практично, як підкреслював Я. Ряппо (1925, с. 2), заклади Наркомосу України в 1920–1922 рр. існували без будь-якого бюджету. «Народна освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення тощо, — із сумом констатував нарком охорони здоров'я УРСР М. Гуревич у жовтні 1921 р., — переживає зараз складну кризу. Ніколи за час революції культурне будівництво не перебувало в такому складному матеріальному становищі, як зараз». Щоправда, той самий М. Гуревич виступив проти самоокупності у сфері охорони здоров'я та освіти, пропонуючи не переводити їх на місцевий бюджет, а навпаки, як і в Червоній Армії, перевести їх на державне забезпечення (Гуревич, 1921, с. 3, 23).

Перехід до нової економічної політики в УРСР супроводжувався активізацією національної ідеології серед інтелігенції. Саме тому в директивах пленуму ЦК КП(б)У з національного питання від 6 лютого 1922 р. зазначалося, що національна українська «контрреволюція» прагнула підкорити всі види української школи. Ті самі матеріали свідчать, що національні сили, які боролися з радянською владою, базувалися на автокефальній церкві, «Просвіті» й різних українських коопераціях («Директиви Пленуму ЦК КП(б)У в національному питанні: постанова Пленуму ЦК КП(б)У від 6 лютого, затверджена і доповнена Пленумом від 17 жовтня 1922 р.», 1959, с. 150). До того ж, національна емігрантська інтелігенція активно порушувала національне питання та прагнула розпочати боротьбу проти радянської влади в межах української культури (Блюмштейн, 1922, с. 1).

Силам інтелігенції, які боролися проти радянської влади, об'єднуючись навколо національного питання, сприяли обставини, за яких більшовики не вирішували національного питання. Про необхідність рішення національної проблеми зазначав нарком освіти УРСР Г. Гринько у своєму виступі на V всеукраїнському з'їзді рад у березні 1921 р. (Гринько, 1921, с. 2).

Отже, перехід України до НЕПу для інтелігенції супроводжувався надзвичайними труднощами, спричиненими кризою народного господарства, браком коштів, матеріальних ресурсів як наслідок воєн, революцій та інтервенцій. До того ж, аналіз фактичного матеріалу по Україні не дозволяє екстраполювати на неї висновки вчених про те, що,

як зазначав відомий фахівець із цієї теми С. О. Федюкін, «<...> уся інтелігенція вітала НЕП уже тому, що він сприяв полегшенню матеріальних труднощів» (Федюкин, 1972, с. 243).

Отже, на початку НЕПу більшість старої інтелігенції не тільки не припинила, а, навпаки, активізувала боротьбу проти радянської влади і, передусім, за національні пріоритети. Вони брала участь у різних антирадянських заходах, організаціях, отаманських рухах тощо (*ЦДАГО України*, ф. 29, оп. 1, од. зб. 210, арк. 4, 7, 14). Зі свого боку радянська влада фабрикувала проти такої інтелігенції різні справи (Національного центру в Харкові й Голубовича в Києві) (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 6, арк. 45). Подібний процес сфабриковано в серпні 1921 р. в Києві — так звана справа «Козацької ради правобережної України», яка спрямовувалась проти національно налаштованої інтелігенції («Суд над жовтоблакитною контрреволюцією», 1922, 31 серпня, с. 2). Саме в цей час сфабриковано справу проти національно налаштованої інтелігенції — «Братство української державності» (Коряк, 1922, с. 1).

Боротьбу проти радянської влади продовжували і представники інших прошарків інтелігенції. Так, наприклад, група інженерно-технічних працівників колишнього «Південно-російсько-дніпровського заводу», за даними більшовицьких джерел, начебто вела антирадянську боротьбу (*Коммунист*, 1924, 19 июля, с. 1).

З переходом до НЕПу активізували свою антирадянську діяльність національно налаштовані «Просвіти», які підтримувала значна частина інтелігенції, особливо сільської (Коряк, 1922, с. 1).

На диференціацію настроїв старої інтелігенції на початку НЕПу впливали процеси в середовищі різних партій, які й раніше заперечували комуністичну ідеологію й боролися з радянською владою. Подібні партії під тиском обставин і більшовицької партії та влади змушені були теж остаточно визначитися — за радянську владу чи проти неї (Курас, 1978, с. 287, 306–307).

Така махновського типу організація — «група українського набагу», наприклад, яку підтримувала більшість сільського вчителства, з переходом до НЕПу активізувала свою боротьбу з радянською владою (*ЦДАГО України*, ф. 29, оп. 1, од. зб. 196, арк. 52–56). Водночас інтелігенція успішно використовувала у своїй антирадянській боротьбі засоби масової інформації, трактуючи НЕП як політику, яка призведе до загибелі ненависної їм радянської влади («Всеукраинский агрономический съезд», 1922, 24 октября, с. 3).

Активізувалася з переходом до НЕПу й антирадянська діяльність у колах емігрантської інтелігенції, яка, маючи кошти, виділені свого часу Українською народною республікою, створила в Австрії кілька видав-

ництв. Останні розпочали активну діяльність, публікуючи різні матеріали національної тематики. Так, було видано друком масовим тиражем український буквар, який переважно безплатно запропоновано для радянської школи (Касяненко, 1922, с.1).

Своєрідно віддзеркалився перехід до НЕПу в Україні й у деяких школах і вищих навчальних закладах, який співпав з початком другого етапу так званої «пролетаризації» вищої й «радянзації» шкільної освіти. Останнє викликало в Києві, наприклад, страйк шкільних учителів у листопаді 1921 р. (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 67, арк. 104). У тому ж звіті Київського інституту народного господарства за 1922 р. зазначалося, наприклад, що на початок 1922 р. інститут перебував у кризовому стані. Професура, всупереч настановам радянської влади, змушена була, рятуючись від голодної смерті, брати хабарі на заліках та іспитах. Пролетарське студентство, не маючи грошей, не отримувало необхідних знань, оскільки лекції фактично не читалися. Навчальний процес нова влада планувала поновити (*КДМА*, ф. Р-871, оп. 1, од. зб. 30, арк. 18-зв.).

Стара інтелігенція, сприймаючи НЕП як реставрацію капіталізму, прагнула прискорити цей процес, і на цьому підґрунті основувала своє негативне ставлення до радянської влади та її політики. Саме тому більшість інтелігенції України почала допомагати владі в її реалізації планів НЕПу. А з іншого боку, значна частина інтелігенції активізувала й боротьбу з радянською владою як мирними, так і немирними способами.

У будь-якому разі НЕП сприяв активізації диференціації серед старої інтелігенції, сприйняттю радянської влади як тимчасового явища й використанню можливостей для прискорення її падіння. І навіть більшовицька партія вимушено наголошувала на цьому. «Як результат часткового оновлення капіталізму в межах радянської системи, — підкреслювалося в тезах ЦК більшовицької партії до 25-річчя РКП(б), — з'ясувалося в перші місяці 1922 р. пожвавлення діяльності залишків старої буржуазної інтелігенції, створився так званий ідеологічний фронт (відродження буржуазної ідеології)» («25 лет РКП: (тезисы): (окончание)», 1923, 1 марта). Партійні та радянські ідеологи й діячі побоювалися, що подібні процеси завадять реалізації їхніх планів із залучення на свою сторону інтелігенції, без чого неможливо було ні існування радянської влади, ні, тим більше, будівництво нового, омріяного ними соціалістичного суспільства.

І якщо в економічному сенсі НЕП в остаточному варіанті обіцяв інтелігенції поліпшення їхнього матеріального становища, життєвого рівня, то зовсім інше ставлення спостерігалось з політичної точки зору.

По-перше, частина старої інтелігенції, особливо сільське вчительство, тяжіла з різних причин (передусім тому, що була ближче до пересічних громадян у своїй діяльності), до професійної співпраці з радянською владою, адже її і в Україні підтримувала більшість робочих і збіднілого селянства, з якими працювала означена частина інтелігенції. Окрім того, ці категорії інтелігенції вимушено співпрацювали з будь-якою владою, оскільки прагнули вижити та прогледувати своїх рідних. Відіграла певну роль і їхня відданість професійній діяльності. До того ж, цих представників інтелігенції приваблювали соціальні перспективи, широко задекларовані радянською владою.

По-друге, частина інтелігенції сприйняла НЕП як реставрацію капіталістичних порядків і всіма засобами сприяла їх реалізації. Водночас деякі з них уважали за доцільне співпрацювати з радянською владою, допомагаючи їй повернути капіталістичні порядки. Інші вважали за необхідне активно боротися з радянською владою, підриваючи її економічні й політичні основи. До них долучилася й та інтелігенція, яка не вірила гаслам радянської влади й активно боролася з нею за свої національні інтереси, вирішення національного питання в Україні.

І, нарешті, третя група інтелігенції, яка дотримувала нейтральної, очікувальної позиції щодо НЕПу, була найчисельнішою. У своєму політичному самовизначенні зазнавала різних впливів, після кожного з яких її прибічники поповнювали два означені вище угруповання інтелігенції.

Таким чином, нова економічна політика була своєрідним процесом подальшого політичного розмежування старої інтелігенції.

Специфічний аналіз соціально-політичної диференціації України у зв'язку з переходом до нової економічної політики можна знайти й у кількох рішеннях різних нарад і конференцій, які були організовані радянською владою, переважно декларативно-пропагандистських. Так, у червні 1921 р. проведено III всеукраїнську нараду з освіти, яка зібрала представників практично всіх основних відомств і організацій, котрі опікувалися питаннями культури й освіти. Більше 820 делегатів з України запросили керманічі більшовицької партії й радянської влади республіки, серед котрих були і представники органів народної освіти, політвідділів, Червоної Армії, культвідділів, раднархозів, представники профспілок, комсомолу, робочо-селянської інтелігенції, які опікувалися питаннями культури («Всеукраїнська Нарада про освіту», 1922, 23 червня, с. 2).

У зверненні «До всіх робітників науки і освіти, до всієї інтелігенції України», прийнятому учасниками наради, підкреслювалося: «Третя Всеукраїнська нарада по освіті із задоволенням констатує, що розрив

між носіями науки й освіти і робітничо-селянськими масами йде на спад, що останнім часом в Україні повною мірою визначився великий перелом у ставленні діячів науки, людей знання і робітників освіти до радянської робітничо-селянської влади. Замість ворожнечі в минулому і нещодавньої недовіри в лавах інтелігенції, велика тяга до творчої роботи, до активної участі в рішенні складних господарчих і культурних завдань, до роботи із захопленням, яке варте епохи великого будівництва» (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 2, од. зб. 937, арк. 53). Отже, у зверненні задекларовано переважно бажані явища для радянської влади — заклик до інтелігенції з пропозицією активної співпраці з нею. До того ж, наголошено на необхідності прискорення цього процесу: «Третя Всеукраїнська нарада констатує, що в цю творчу роботу з кожним днем втягаються усе нові сотні і тисячі людей науки і освіти. Чередою повертаються вони з білогвардійської еміграції, струшуючи з себе її порох і втягаються у творчу роботу радянського господарського і культурного будівництва. Сотні інших із-за кордону просять про повернення в Україну. Але разом з тим беззаперечні факти щоденно переконують, що серед навіть кваліфікованої інтелігенції ще не усюди викорінені старі зв'язки і контакти з ворожими радянській владі силами і організаціями. Ще дуже часто приходиться переконуватися у зв'язках сільського учителя з отаманщиною, бандитизмом, з організаціями активного куркульства» (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 2, од. зб. 932, арк. 54). Звісно, що певний прошарок інтелігенції з різних чинників, як підкреслювалося, змушений був почати професійну співпрацю з радянською владою, як і з будь-якою іншою, що тимчасово приходили до влади. Але це не свідчило про визнання і відданість тій чи іншій владі. І та ж радянська влада визнавала, що значна частина інтелігенції, особливо її національно-налаштовані сили, продовжували боротьбу з радянською владою. Саме тому звернення вказаної наради завершувалося закликом до інтелігенції співпрацювати з робітничо-селянською владою: «У потужній товариській роботі повинно бути викорінено саме слово “спец”» (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 2, од. зб. 937, арк. 54).

Насправді ситуація в Україні, яка найбільше серед колишніх регіонів імперії постраждала під час Української революції 1917–1921 рр., була надзвичайно складною й напруженою як в економіці, так і в політиці. Так, завідувач Київського губернського відділу народної освіти Л. М. Левицький, котрий відвідував декілька повітів губернії напередодні введення непу, повідомляв наркомові освіти України Г. Гринькові: «Враження від повітів залишилося в мене надзвичайно сумне. Радянської влади майже ніде не відчувається, червоноармійські частини ведуть себе усюди геть по-бандитськи» (*ЦДАВО України*, ф. 166,

оп. 1, од. зб. 287, арк. 5). Політосвіта, за словами Л. М. Левицького, за-непадала, працювало тільки 30–33% «Профосвіт», які зводили свою роботу до «бандури». «Учительство повністю дезорганізоване і навіть не ставить питання про організацію і об'єднання своєї роботи з незможним селянством. Враження таке, що вчительська маса спить непробудним сном, користуючись міщанським «благоденством». Майже кожен учитель говорить: «Я учу дітей і готовий учити їх далі, — забезпечте мене, а на більше — моя хата з краю — не чіпайте мене». Одне лише міське учительство об'єдналося у міські союзи, відокремлені від повітів, на чолі з виконкомом і проводить дрібнобуржуазну і міщанську політику у справі освіти» (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 2, од. зб. 287, арк. 6). І Л. М. Левицький додав, що учительство існує на голодному мінімумі, а там, де і є пайки, то вони надзвичайно мізерні (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 2, од. зб. 287, арк. 6).

Про подібну ситуацію свідчать і матеріали всеукраїнської наради завідувачів губернських відділів народної освіти (ВНО), проведеної в грудні 1922 р. За свідченнями всіх губернських ВНО, у той час учителі масово залишали роботу через складне матеріальне становище. Учителі мали найнижчі ставки серед інтелігенції, які, якщо й виплачувалися, то з великими затримками. До того ж, жорсткі чистки, переважно за політичними ознаками, іноді сягали 90% від загальної кількості по губерніях. Тільки по Одеській губернії в 1921 р. залишило роботу 480 сільських учителів (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 2, од. зб. 1618, арк. 47-зв.). До того ж, у 1921 р. перехід до НЕПу в Одеській губернії призвів до подальшої політичної диференціації вчительства (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 15).

Подільський губернський ВНО повідомляв, що перехід на місцевий бюджет не поліпшив матеріального становища вчителів. Політична чистка вчителів призвела до його скорочення на 15–20%. Поряд з певною «радянізацією», як повідомляло Подільське губернське ВНО, активізувались і вчителі, котрі активно боролися з радянською владою. Подібне спостерігалось й у Харківській губернії, де вчителі Вовчанського повіту відреагували на спробу організації курсів учителів страйком (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 2, од. зб. 1618, арк. 47–48-зв.).

Про складність проблеми «інтелігенція і неп» свідчать і матеріали із життя вищої школи після переходу України до нової економічної політики. І в цьому сенсі важливе листування ректора Київського політехнічного інституту і наркома освіти УРСР Г. Гринька. Аналіз архівних матеріалів свідчить, що ректором на той час був професор І. А. Кухаренко (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 20). В одному з листів наркомові ректор навесні 1921 р. повідомляв про позитивні зміни в пи-

танні залучення старої професури до роботи в інституті. Однак цьому процесові заважали затримка у виплаті зарплати, недостатня забезпеченість пайками представників професури. «Професорський персонал, незважаючи на те, що він у своїй більшості мало співчуває нам, усе-таки готовий працювати за хліб і золото хоч чорту. Багато із них віддані справі і, люблячи свою справу, вони мужньо переживають голодування <...> в цілому це жebraцький у своїй більшості народ. В основній своїй масі вони швидше потребують співчуття, ніж переслідування» (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 67, арк. 34–35). Водночас ректор скаржився на труднощі в роботі з професурою: «Хочеш трохи затиснути гайку, і встає якийсь професор та заявляє: «Я хліба п'ять діб вже не бачив», — і замовкаєш... Важко на це щось заперечувати» (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 890, арк. 35, 36).

Слід зауважити, що подібні листи про надання допомоги були типовим явищем. І необхідно надати належне Наркомосу УРСР — за обмеженості ресурсів Г. Гринько у своїй відповіді 18 травня 1921 р. ректорові Київського політехнічного інституту повідомляв, що заходи допомоги вжиті, пайки виділені, питання грошей заплановано обговорити в Раднаркомі УРСР (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 20). Однак жорсткий режим економії погіршує й без того жалюгідний стан професури. І ректор Київського політехнічного інституту 15 вересня 1921 р. подав заяву на звільнення з посади, оскільки, як він підкреслював, у тих умовах неможливо працювати, коли професура і службовий персонал почали залишати роботу (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 2, од. зб. 932, арк. 54). І подібне спостерігалось фактично в усій мережі вищої школи України (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 27).

І справа полягала не тільки в матеріальному становищі професури. Як відзначив нарком освіти Г. Гринько в листі до голови Київського бюро всеукраїнського наукового комітету Л. М. Левицькому, котрого перевели з поста завідувача Київського губернського ВНО, що серед професури і вчених посилюлися антирадянські настрої та бажання повернути старі порядки (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 77). І це зрозуміло, адже саме в цей час партійні й радянські органи активізували зусилля щодо пролетаризації наукових установ і вищих навчальних закладів. Професура, вчені чинили опір подібній політиці радянської влади. У вказаному листі наркомові освіти Л. М. Левицькому Г. Гринько закликав до обережної політики стосовно вчених і професури, розуміючи, що без старої інтелігенції жодного питання радянська влада вирішити не спроможна. «Якомога більше витримки, якомога більше такту, не допускати жодного промаху, жодної помилки, не нервувати, не дражнити. Навпаки, вжити всіх заходів для повного забезпечення наукової робо-

ти, але, разом з тим, самим рішучим чином проводити в життя активну лінію в управлінні <...>, щоб силою державної влади поставити на своє місце усякого, хто бажає ігнорувати закон і вказівки з центру» (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 77-зв.).

Крім того, більшість керманічів у центральних і особливо місцевих партійних і радянських органах на практиці негативно ставилися до залучення на свою сторону старої інтелігенції. І це зневажливе, навіть вороже ставлення до неї викликало зворотну реакцію — негативне та зневірливе ставлення до робітничо-селянської влади, більшовицької політики і практики, особливо в галузі науки, освіти й культури загалом. Особливо це стосувалося національного питання. І якщо навіть голова Раднаркому України Х. Г. Раковський і перший секретар ЦК КП(б)У Г. Л. Пятаков негативно ставилися до проблем залучення старої інтелігенції, то годі вже й говорити про місцевий аспект цього питання. І саме про це писав нарком освіти Г. Гринько в листі до Л. М. Левицького. Г. Гринько досить відверто визнавав недалекоглядність окремих діячів, радянських керманічів у вирішенні питань, пов'язаних зі старою інтелігенцією, особливо — національно-орієнтованою. «Тут необхідні повна відвертість у постановці питання і щире бажання викоринувати недоліки загальними силами... Словом, наше основне завдання залишається тим же, — не допускати, щоб Наркомос і його органи стали вузлом перетинання націоналістичних суперечок. Ізолюватися або вести боротьбу, — означає заздальгідь вести боротьбу на загибель — наше основне завдання перетворення органів Наркомосу в живі вузли, де стикаються ці органи і організації» (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 21-зв.). Подібні висновки й дії загалом свідчили, що серед керманічів більшовицької влади існували люди, котрі, виконуючи жорсткі стосовно інтелігенції заходи, ставилися до цього досить виважено й помірковано, без фанатизму. Нарком освіти Г. Гринько в згаданому листі зазначав, що головне у взаємодії з інтелігенцією — «душевна витримка, оскільки цей процес довгий і не може бути прискорений формальними постановами» (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 21-зв.).

З переходом до НЕПу у взаєминах влади та інтелігенції важливу роль відіграло національне питання. Національно-орієнтовані професура та вчені, наприклад, протестували проти призначення комісарів при ректорах ВНЗ, вимагали поновлення університету Св. Володимира, не сприймали радянських форм керівництва освітою і наукою (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 79). Зауважимо, до речі, що університет Св. Володимира створено при гетьманові П. Скоропадському в 1918 р. Його ліквідували в 1920 р. під час реорганізації вищої школи радянською владою. Водночас влада інкримінувала ВНЗ палке ві-

тання його тодішнім керівництвом Денікіна, котрого університет обрав своїм почесним членом (*ІР НБУВ*, ф. 1, № 26809, арк. 17). Цікаво відзначити, що представники української професури і науки порушили клопотання про долю російської науки і культури в Україні перед наркомом освіти РСФРР А. В. Луначарським і наркомом охорони здоров'я М. О. Семашком. Для реалізації задуманого при секції наукових працівників було створено спеціальний центр, на засіданні якого обговорювали кандидатури в ректори університету Св. Володимира. Нарком освіти Г. Гринько відзначав, що дещо подібне відбувалося і в Одесі, Катеринославі (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 79). «Очевидно, маємо справу з деякою загальною хвилею, при цьому до певної міри узгодженою з Москвою» (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 79). Таким чином, уже тоді існували представники інтелігенції, котрі під гаслом захисту російської науки, культури і професури просили допомоги в Москві. Дещо подібне спостерігаємо й сьогодні в Україні. І, безумовно, радянська влада «подавала», трактувала подібні моменти на свій лад — як прояв націоналізму деяких кіл інтелігенції. Використавши ситуацію, влада редагувала на свою користь положення про секції наукових робітників і здійснила їх кадрову чистку, позбавляючись від «невгодних» представників науки і професури ВНЗ (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 79).

Активізація антирадянських настроїв серед інтелігенції у зв'язку з переходом до НЕПу в Україні стосувалась і художньої інтелігенції. Так, у тому ж 1922 р. група українських драматургів і композиторів також звернулася до А. В. Луначарського як наркома освіти Російської Федерації зі скаргою на те, що їм не платять гонорари за використання творів. Лист підписали 52 видатні представники художньої інтелігенції України, зокрема В. І. Немирович-Данченко, К. Федін, В. Соловійов, К. Баранцевич, В. Трахтенберг, Г. Пентович, А. Бежецький, В. Еренбург, Н. Попов, Н. Бромлей, А. Кошевський, Н. Грушко, І. Гриневська та ін. Лист підписано не тільки представниками художньої інтелігенції України, але й відомими її представниками з Російської Федерації. Мабуть, це пояснюється їх перебуванням в Україні, Криму, де була тоді більшість російської інтелігенції, котра з різних причин залишила більшовицьку Батьківщину. Водночас у листі підкреслювалося, що вказані митці змушені були звернутися до А. В. Луначарського лише після того, як їх делегата І. В. Стрельнікова не підтримали в Наркомосі УРСР з означеного питання (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 2, од. зб. 794, арк. 168). Зміст листа можна інтерпретувати не лише як форму політичного спротиву радянській владі, а й як вияв закономірних, на думку скаржників, матеріальних претензій. З іншого боку, навіть законні матеріальні пре-

тензії, які проявилися таким гучним демонстративним чином в умовах голоду, розрухи, загострення ідеологічної боротьби й антирадянських настроїв у середовищі старої інтелігенції, у будь-якому разі були публічним і відвертим актом невдоволення й спротиву радянській владі та її політиці в Україні.

Про масштаби активізації антирадянських настроїв серед інтелігенції й особливо професури свідчить той факт, що навіть Політбюро ЦК КП(б)У змушене було на своєму засіданні 23 червня 1922 р. заслухати питання «Про політичні виступи професури» і прийняти відповідне рішення, яке передбачало: «Доручити Наркомосу послідовно проводити прийнятий порядок одноосібної відповідальності ректорів і деканів разом з політкомаами за роботу Інститутів і факультетів <...>». Інші пункти постанови свідчать про жорстку й навіть жорстоку політику більшовицького режиму до антирадянських виступів професури України. У постанові, зокрема, диктувалося:

«б) запропонувати Південбюро дати по професійній лінії тверду директиву про контроль над діяльністю акції наукових робітників при Союзі працівників освіти, зокрема, в Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі й Кам'янець-Подільську;

в) запропонувати губвиконкомам надавати максимальну політичну підтримку губпрофосвітам, ректорам-комуністам і політкомісарам ВНЗ в їх роботі по управлінню вищою школою;

г) закріпити всіх студентів-комуністів за комуністичними осередками їх ВНЗ і не відволікати їх партнарядами й відрядженнями від роботи у ВНЗ;

є) запропонувати Наркомосу провести планове перекидання тих професорів, які вносять найбільшу смуту в академічне життя;

ж) запропонувати губкомам спостерігати за тим, щоб місцеві господарчі та інші органи ні в якому випадку не протидіяли б цьому перекиданню, яке повинно було бути проведено з максимальною твердістю» (*ЦДАГО України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 818, арк. 160-зв.).

Отже, постанова ЦК КП(б)У щодо професури та наукових кадрів свідчить про масштабність і серйозність протестів наукової і професорсько-викладацької інтелігенції проти радянської влади. Водночас найактивнішою була саме професура. Тому Політбюро ЦК КП(б)У приділило протидії антирадянським виступам професури таку прискіпливу, фундаментальну увагу, адже більшовицька влада усвідомлювала, що від того, чи вдасться схилити на свою сторону стару інтелігенцію, залежить не стільки тодішнє сьогодення, скільки «омріяне» майбутнє існування більшовицького режиму взагалі.

Про подальший процес розмежування серед старої інтелігенції з переходом до нової економічної політики красномовно свідчили й матеріали різноманітних з'їздів представників інтелігенції. Так, всеукраїнський з'їзд робітників землі, який відбувся в жовтні 1922 р., підтверджував, наприклад, подальший розкол у середовищі агрономів і делегатів земельних органів. У з'їзді брали участь 489 делегатів з вирішальним і 133 з дорадчим голосом. До того ж, у з'їзді брали участь гості. Народний комісар землеробства І. К. Клименко підкреслив, що з'їзд мав намітити програму дій у галузі сільського господарства. Голова Раднаркому УРСР Х. Г. Раковський зауважував: втрати сільського господарства за 1916 р. по 1922 р. були надзвичайно суттєвими — зменшення посівної площі на 22–25%, тваринництва — на 30–60%.

До речі, заклик голови Раднаркому УРСР до інтелігенції про співпрацю із владою основна маса учасників з'їзду ігнорувала. Представник професури Харківського сільськогосподарського інституту скаржився на матеріальні труднощі, відсутність студентів в аудиторіях. Щоправда, робфаківець, котрий теж виступив, заперечив, стверджуючи, що аудиторії заповнили його колеги й «червоні студенти». Оскільки основна маса учасників з'їзду прагнула уникнути політичних оцінок і висновків, більшовицькій владі вдалося нав'язати з'їзду резолюцію про готовність інтелігенції співпрацювати з новою владою («Сельскохозяйственный фронт зовет: Всеукраинский агрономический съезд», 1922, 21 октября, с. 3). Матеріали з'їзду свідчать, що агрономи й науково-педагогічна сільськогосподарська інтелігенція на час переходу до нової економічної політики так і не прийняли радянську владу й не бажали співпрацювати з нею. Найкваліфікованіша частина сільськогосподарських спеціалістів або переїхала до міста, або виїхала за кордон, або розпочала працювати в іншій галузі («Всеукраинский агрономический съезд: дневное заседание 20 октября», 1922, 22 октября, с. 3). Тобто більшість спеціалістів сільського господарства України і на момент переходу до нової економічної політики все ще не могли змиритися з новою владою, надаючи переваги очікувальній позиції стосовно неї й негативно ставлячись до земельної політики радянського режиму (А. Ю., 1921, с. 1).

І навіть після переходу до нової економічної політики сільськогосподарська інтелігенція під гаслом «революційні методи не для села» продовжували протестувати проти радянської влади. І це при тому, що вони трактували НЕП як політику, яка призведе до реставрації капіталістичних порядків («Всеукраинский агрономический съезд: вечернее заседание 25 октября», 1922, 27 октября, с. 3).

Слід ще раз наголосити, що неоднорідність соціального складу агрономів і професорсько-викладацького складу сільськогосподарських

навчальних закладів зумовлювала диференціацію сільськогосподарської інтелігенції України в часи переходу до нової економічної політики. Основні мотиви — ставлення інтелігенції до радянської влади та її земельної політики. На вказаному з'їзді відзначалося, що лише незначна частина його делегатів погодилась на професійну співпрацю з новою владою. Основна ж маса делегатів і після початку НЕПу переважно очікувала. Частина делегатів висловила протест, хоча й не зовсім відверто та кволо, саме проти земельної політики радянської влади, яку вони все ще не приймали як таку. Основна маса сільськогосподарської інтелігенції підтримала резолюції з'їзду за умови введення нової економічної політики, яку вони вважали реставрацією звичних їм капіталістичних порядків. До того ж, на з'їзді розглянуто практичні питання поновлення сільського господарства, що засвідчувало спеціалістам, віданим своїй справі, позитивні перспективи (*«Всеукраїнський агрономічний с'їзд работников земли: открытие съезда»*, 1922, 19 октября, с. 3; *«Сельскохозяйственный фронт зовет: Всеукраинский агрономический с'їзд»*, 1922, 21 октября, с. 3; *«Всеукраинский агрономический с'їзд: дневное заседание 20 октября»*, 1922, 22 октября, с. 3; *«Всеукраинский агрономический с'їзд: вечернее заседание 25 октября»*, 1922, 27 октября, с. 3).

Подібна ситуація подальшої політичної диференціації інтелігенції України у зв'язку з переходом до нової економічної політики спостерігалася на різноманітних з'їздах і нарадах різних прошарків старої інтелігенції, зокрема медичної. Так, у серпні 1922 р. делегати всеукраїнського з'їзду працівників охорони здоров'я, а це були переважно завгубздраввідділами, прибули з усіх губерній України та скаржилися на велику заборгованість по заробітній платі. У серпні вони свідчили про відсутність зарплати з квітня 1922 р. Скоротилась і мережа медичних закладів з переходом до НЕПу і переведенням їх на місцевий бюджет. Спостерігалися навіть випадки голодної смерті лікарів. І як це не дивно, основна їх маса, як свідчив у своїй доповіді нарком охорони здоров'я УРСР п. Гуревич, не залишала своїх робочих місць і боролася з епідеміями і хворобами населення в той руйнівний та голодний час (*«Суд над жовтоблakitною контрреволюцією»*, 1922, 31 серпня, с. 2). Особливо успішною була боротьба з віспою. Так, якщо в 1921 р. в Україні хворіли на віспу 36 тис. осіб, то в 1922 р. — лише 12 тис. осіб (*ЦДАВО України*, ф. 2684, оп. 1, од. зб. 135, арк. 175). До речі, медичні працівники продовжували працювати протягом усієї Української революції 1917–1921 рр. Вони за будь-якої влади лікували хворих, поранених, боролися з численними епідеміями (*ЦДАВО України*, ф. 2684, оп. 1, од. зб. 135, арк. 14, 79). Загалом серед медичної інтелігенції свої антирадянські політичні позиції на початку

НЕПу продовжувала дотримувати раніше найпривілейованіша її група, якій був притаманним дух корпоративної замкнутості як найбільш кваліфікованої частини цієї інтелігенції (*ЦДАВО України*, ф. 2684, оп.1, од. зб. 135, арк. 175).

Слід зауважити, що нова економічна політика, як вже вказувалося, сприяла політичній і професійній диференціації старої інтелігенції, яка трактувала НЕП як реставрацію капіталістичних порядків. Саме тому основна частина інтелігенції сприяла втіленню ідей НЕПу, отже, — професійній співпраці з радянською владою. З іншого боку, деякі представники інтелігенції активізували боротьбу з більшовицькою владою. До речі, НЕП надавав певних перспектив для професійної роботи для інтелігенції, що також сприяло її співпраці з радянською владою. Особливо подібні фактори впливали на інженерно-технічну інтелігенцію. Крім того, радянська влада потребувала численних спеціалістів, а з уведенням непу — критично бракувало інженерно-технічної інтелігенції. Про це свідчили матеріали різноманітних нарад і конференцій, які, безумовно, організувала радянська влада. Щоправда, їх результати, зазвичай, фальсифікувалися на користь більшовиків. Так, у грудні 1922 р. відбулася перша конференція інженерно-технічних спеціалістів Південної й Донецької залізниці, яка заформалізувала начебто готовність спеціалістів до професійної співпраці з радянською владою. До того ж, учасники конференції заслухали доповідь голови вищої ради народного господарства України В. А. Ксандрова «Про загальний стан народного господарства, праці і перспектив майбутнього в районах економічно пов'язаних з дорогами по всій протяжності». Зрозуміло, що організована радянською владою конференція своїми рішеннями закликала транспортних спеціалістів до співпраці з радянською владою (*ХДЮА*, ф. Р-101, оп. 1, од. зб. 116, арк. 113, 119, 120.).

Слід зауважити, що склад тієї самої інженерно-технічної інтелігенції, будучи соціально неоднорідним, по-різному оцінював НЕП і владу. Згідно з І. П. Бардіним — відомим ученим і практиком-інженером, котрий одним із перших розпочав професійну співпрацю з радянською владою, стара інтелігенція, трактуючи НЕП як відображення капіталістичних порядків та сподівалася, що більшовики керують тимчасово і важку промисловість не зможуть відновити, тим більше без старих спеціалістів. «Доведеться попросити допомоги в колишніх господарів і передати справу до їхніх рук — саме тоді все владнається» (Бардин, 1939, с. 91, 93). Після своєї поїздки до Європи вчений свідчив, що верхівка технічної інтелігенції була пов'язана з колишніми господарями-іноземцями (Бардин, 1939, с. 94).

Однак фактично більшість інженерно-технічної інтелігенції після початку співпраці з новою владою зовсім не прагнула її зміцнення.

Стара інженерно-технічна інтелігенція не розуміла й не бажала соціалізму, який був для неї чужим. Один із відомих інженерів, котрого судили за сфабрикованою проти інтелігенції справою «Промпартія», Л. М. Рамзін на суді свідчив, що НЕП переважна більшість інженерства розуміла як початок переродження радянської влади (Антонов-Саратовський, Львов і Вишинський, 1930, с. 3).

З іншого боку, газета «Пролетарій», як рупор більшовизму, у своїй редакційній статті в травні 1921 р. мрійливо писала про начебто героїчні успіхи робочого класу у справі становлення народного господарства й схилила на свою сторону стару інтелігенцію. «З твердістю класу, який вирішив перемогти, виніс пролетаріат й прошарки трудової інтелігенції, яка долучилася до нього, те, героїзм чого повною мірою оцінить історія. Серед інтелігенції перше місце по об'єднанню з пролетаріатом і трудовим селянством посідають, без сумніву, народний учитель і народна вчителька, сотисячні армії яких в умовах повної матеріальної розрухи й умовах, коли ми справі народної освіти змогли приділити лише мінімально уваги, не тільки врятували народну освіту й розвиток культури від повної загибелі, але й започаткували нові небачені в усьому буржуазному світі форми соціального виховання і навчання» («Об учительстве», 1921, 31 мая, с. 1). Як підкреслював нарком освіти України Г. Ф. Гринько на всеукраїнській нараді завідувачів губернських ВНО, яка була присвячена питанням переходу до НЕПу, «найважливішою справою у боротьбі за освіту є боротьба за робітників освіти. І якщо нам вдасться їх добре забезпечити і закріпити за собою, то тоді перемога освіти буде забезпечена» («Всеукраїнська Нарада Завгубнаросвіти», 1921, 20 листопада, с. 3).

Висновки. Таким чином, наприкінці Української революції 1917–1921 рр. і в перші роки нової економічної політики в Україні стара інтелігенція в основній своїй масі так і не визнала радянську владу та її політику щодо економіки української культури, української інтелігенції. Інтелігенція, як жодна інша верства населення потерпала від економічної розрухи, голоду й епідемій. Але не менше стара інтелігенція потерпала від жорстокого, часто невиправданого ставлення до неї більшовицького режиму в Україні. І навіть нова економічна політика, яка обіцяла деякі позитиви інтелігенції, не змінила її негативного ставлення до радянської влади. А саму нову економічну політику інтелігенція тлумачила як можливе повернення до старих порядків і прискорення падіння радянського режиму. В той же час основна маса старої інтелігенції вимушена була співпрацювати з новою владою і тому, що необхідно було виживати, і тому, що не могла жити без улюбленої справи, і тому, що своєю роботою бажали прискорити нову економічну політику, яку вони вважали поховальницею нової влади.

Слід зауважити, що новій владі дійсно вдалося подолати інші сили, які намагалися підкорити Україну, розпочати відновлення народного господарства, перебудову освітніх і культурних програм загалом. Учителство, особливо сільське, дійсно в складних умовах не залишило школу. Подібні зрушення не могли відбутися без участі бодай частини старої інтелігенції, передусім медичних, військових, інженерно-технічних спеціалістів тощо і, звичайно, учителства. Однак ці факти не свідчили про вирішення більшовицькою владою кардинального, основного для неї питання – схилити на свою сторону стару інтелігенцію, принаймні для професійної співпраці. І в цьому разі особливо актуальною була проблема можливостей вирішення національного питання в Україні.

Список посилань

- А. Ю. (1921, 19 апреля). Специалисты и сельское хозяйство. *Пролетарий*, с. 1.
- Антонов-Саратовський, Львов, В. і Вишинський, А. (1930, 9 грудня). Агенти Міжнародного капіталу перед пролетарським судом: процес шкідників і помічників інтервенції Рамзіна та інших: вирок Найвищого Суду СРСР у справі «Промпартії». *Вісті ВУЦВК*, с. 3–5.
- Арнаутов, В. (1923, 14 январа). Живая сила Наркомпрос'а в 1922 г. *Коммунист*, с. 3.
- Бардин, И. П. (1939). *Жизнь инженера*. Новосибирск: Новосибирское областное издательство.
- Блюмштейн, В. (1922, 11 серпня). Жовтоблакитна «Головполітосвіта». *Вісті ВУЦВК*, с. 1.
- Всеукраинский агрономический с'езд. (1922, 24 октябрю). *Коммунист*, с. 3.
- Всеукраинский агрономический с'езд: вечернее заседание 25 октябрю. (1922, 27 октябрю). *Коммунист*, с. 3.
- Всеукраинский агрономический с'езд: дневное заседание 20 октябрю. (1922, 22 октябрю). *Коммунист*, с. 3.
- Всеукраинский агрономический с'езд работников земли: открытие съезда. (1922, 19 октябрю). *Коммунист*, с. 3.
- Всеукраїнська Нарада Завгубнаросвіти. (1921, 20 листопада). *Вісті ВУЦВК*, с. 3.
- Всеукраїнська Нарада про освіту. (1922, 23 червня). *Вісті ВУЦВК*, с. 2–3.
- Гринько, Г. (1921, 6 марта). Доклад на 5-м Всеукраинском с'езде Советов. *Пролетарий*, с. 2.
- Гуревич, М. (1921, 12 октябрю). Народное здравоохранение на перепутье. *Коммунист*, с. 3.
- 25 лет РКП: (тезисы): (окончание). (1923, 1 марта). *Правда*, с. 2.
- Дело белогвардейцев в Киеве. (1924, 4 апреля). *Пролетарий*, с. 2.
- Директиви Пленуму ЦК КП(б)У в національному питанні: постанова Пленуму ЦК КП(б)У від 6 лютого, затверджена і доповнена Пленумом від 17 жовтня 1922 р. (1959). *Культурне будівництво в Українській РСР: важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр.: збірник документів* (Т. 1: 1917 — червень 1941 рр., с. 149–154). Міністерство культури УРСР [та ін.]. Київ.

- ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)*, ф. 1, № 23512, арк. 2.
- ІР НБУВ*, ф. 1, № 26809, арк. 17.
- Історія Української РСР*. (1967). (Т. 2). АН УРСР, Інститут історії. Київ: Наукова думка.
- Касяненко, Є. (1922, 10 жовтня). Емігрантські видавництва і Наркомосвіта УСРР. *Вісті ВУЦВК*, с. 1.
- КДМА (Київський державний міський архів)*, ф. Р-871, оп. 1, од. зб. 30, арк. 18-зв.
- Коммунист* (1924, 19 июля), с. 1.
- Коряк, В. (1922, 1 жовтня). Войовничее просвітянство. *Вісті ВУЦВК*, с. 1.
- Курас, И. Ф. (1978). *Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине*. Киев: Наукова думка.
- Ленін, В. І. (1974). Наказ у питаннях господарської роботи, прийнятий ІХ Всеросійським з'їздом Рад 28 грудня. В. І. Ленін. *Повне зібрання творів* (Т. 44, с. 320–323) (пер. з 5 рос. вид.). Київ.
- Об учительстве (1921, 31 мая). *Пролетарий*, с. 1.
- Пітов, В. І. (Відп. ред., кер. авт. кол.). (1967). *Вища школа Української РСР за 50 років* (Ч. 1: 1917–1945 рр.). Київ: Видавництво Київського університету.
- По народній освіті: постанова V Всеукраїнського з'їзду Рад від 3 березня 1921 р. (1959). (Т. 1: 1917 — червень 1941 рр., с. 93–95). *Культурне будівництво в Українській РСР: важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр.: збірник документів*. Міністерство культури УРСР [та ін.]. Київ.
- Про чергові завдання партії в національному питанні: резолюція X з'їзду РКП(б) від 15 березня 1921 р. (1959). (Т. 1: 1917 — червень 1941 рр., с. 100–109). *Культурне будівництво в Українській РСР: важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр.: збірник документів*. Міністерство культури УРСР [та ін.]. Київ.
- Процесс белогвардейцев в Киеве: речи прокурора и защитника (1924, 6 апреля). *Пролетарий*, с. 2.
- Ряппо, Я. (1925, 11 сентября). Основные задачи Наркомпроса в предстоящем учебном году. *Коммунист*, с. 2.
- Ряппо, Я. П. (1927, 7 листопада). Основні етапи розвитку української системи народної освіти. *Народний учитель*, с. 2–3.
- Сельскохозяйственный фронт зовет: Всеукраинский агрономический с'езд (1922, 21 октября). *Коммунист*, с. 3.
- Суд над жовтооблакітною контр-революцією. (1922, 31 серпня). *Вісті ВУЦВК*, с. 2.
- Т. Н. (1924, 13 листопада). До Всесоюзного з'їзду: [Перший Всесоюзний з'їзд вчителівства]. *Більшовик*, с. 3.
- Федюкин, С. А. (1972). *Великий Октябрь и интеллигенция: из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма*. АН СССР, Институт истории СССР. Москва: Наука.
- ХДОА (Харківський державний обласний архів)*, ф. Р-101, оп. 1, од. зб. 116, арк. 113, 119, 120.
- ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України)*, ф. 5, оп.1, од. зб. 507, арк. 19, 21, 25, 27.

- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 287, арк. 5.
 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 6, арк. 45.
 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 67, арк. 34, 35.
 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 890, арк. 35, 63.
 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 890, арк. 54.
 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 20.
 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 21-зв.
 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 27.
 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 77.
 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 77-зв.
 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 891, арк. 79.
 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 1618, арк. 44-зв.
 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 1618, арк. 47-зв.
 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 287, арк. 6.
 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 794, арк. 168.
 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 794, арк. 245.
 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 932, арк. 54.
 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 937, арк. 53.
 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 937, арк. 54.
 ЦДАВО України, ф. 2684, оп.1, од. зб. 135, арк. 14, 79.
 ЦДАВО України, ф. 2684, оп.1, од. зб. 135, арк. 175.
 ЦДАВО України, ф. 2684, оп.1, од. зб. 16, арк. 46.
 ЦДАВО України, ф. 2684, оп.1, од. зб. 16, арк. 49.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 159, арк. 1-зв.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 159, арк. 19.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 167, арк. 15.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 67, арк. 104.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 79, арк. 407.
 ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 79, арк. 416.
 ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, од. зб. 38, арк. 10, 328.
 ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, од. зб. 38, арк. 89.
 ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України), ф. 3, оп. 1, од. зб. 818, арк. 160-зв.
 ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 196, арк. 52–56.
 ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 210, арк. 4, 7, 14.
 ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 389, арк. 12, 40.
 ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 416, арк. 94.

References

- A. Yu. (1921, April 19). Specialists and Agriculture. *Proletarian*, p. 1.
 Antonov-Saratovskiy, Lvov, V. i Vyshynskiy, A. International capital agents before the proletarian court: the process of saboteurs and interventionists Ramzin and others: the verdict of the Supreme Court of the USSR in the case of the "Industrial Party". *Visti VUTSVK (VUTSVK News)*, p. 3-5.
 Arnautov, V. (1923, January 14). The living force of the People's Commissariat of Education in 1922. *Communist*, p. 3.

- Bardin. I. P. *The life of the engineer*. Novosibirsk: Novosibirsk Regional Publishing House.
- Blyumshteyn. V. (1922, August 11). Yellow and blue “Main Political Education”. *Visti VUTSVK (VUTSVK News)*, p. 1.
- All-Ukrainian agronomic congress. (1922, October 24). *Communist*, p. 3.
- All-Ukrainian agronomic congress: evening meeting of October 25. (1922, October 27). *Communist*, p. 3.
- All-Ukrainian agronomic congress: day meeting of October 20. (1922, October 22). *Communist*, p. 3.
- All-Ukrainian agronomic congress of workers of the earth: opening of the congress. (1922, October 19). *Communist*, p. 3.
- All-Ukrainian Meeting of the Region Committee of the People’s Education (November 1921, November 20). *Visti VUTSVK (VUTSVK News)*, p. 3.
- All-Ukrainian Meeting on Education. (June 1922, June 23). *VUTSVK News*, p. 2-3.
- Grinko. G. (1921, March 6). Report on the 5th All-Ukrainian Council of Soviets. *Proletarian*, p. 2.
- Gurevich. M. (1921, October 12). Public health at the crossroads. *Communist*, p. 3.
- 25 years of the RCP: (theses): (ending). (1923, March 1). *Pravda*, p. 2.
- The case of White Guards in Kiev. (1924, April 4). *Proletarian*, p. 2.
- The guidelines of the Plenum of the Central Committee of the CPU (b) U on the national question: the resolution of the Plenum of the Central Committee of the CPU (b) U dated February 6, approved and supplemented by the Plenum on October 17, 1922 (1959). *Cultural work in the Ukrainian SSR: the most important decisions of the Communist Party and the Soviet government, 1917–1959: collection of documents* (Vol. 1: 1917 — June 1941, pp. 149–154). Ministry of Culture of the Ukrainian SSR [and others]. Kiev.
- IM VNLU (*Institute of Manuscripts of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine*), f. 1, № 23512, p. 2.
- IM VNLU, f. 1, № 26809, p. 17.
- History of the Ukrainian SSR*. (1967). (Vol. 2). Academy of Sciences of the USSR, Institute of History. Kyiv: Naukova Dumka (Scientific Thought).
- Kasianenko, Ye. (1922, October 10). Emigrant publishing houses and the People’s Commissariat of Education of the Ukrainian SSR. *Visti VUTSVK (VUTSVK News)*, p. 1.
- Kyiv City State Archive (KCSA), f. P-871, s. 1, archive unit 30, p. 18- reverse side. *Communist* (1924, July 19), p. 1.
- Koriak, V. (1922, October 1). Military enlightenment. *Visti VUTSVK (VUTSVK News)*, p. 1.
- Kuras, I.F. (1978). *The triumph of proletarian internationalism and the collapse of the small-bourgeois parties in Ukraine*. Kiev: Naukova Dumka.
- Lenin, V.I. (1974). The order on the issues of economic work, adopted by the 9th All-Russian Congress of Soviets on December, 28. V.I. Lenin. *The complete collection of works* (Vol. 44, pp. 320–323) (translation from the 5th Russian edition). Kyiv.
- On Teaching (1921, May 31). *Proletarian*, p. 1.

- Pitov, V.I. (Editor-in-chief, corporate authors). (1967). *Higher School of the Ukrainian SSR for 50 years (Part 1: 1917–1945)*. Kyiv: Publishing House of Kyiv University.
- On public education: the resolution of the 5th All-Ukrainian Congress of Soviets of March 3, 1921 (1959). (Vol. 1: 1917 — June 1941, pp. 93-95). *Cultural work in the Ukrainian SSR: the most important decisions of the Communist Party and the Soviet Government, 1917–1959: collection of documents*. Ministry of Culture of the Ukrainian SSR [and others]. Kyiv.
- On the immediate tasks of the party in the national question: resolution of the 10th Congress of the RCP (b) of March 15, 1921 (1959). (Vol. 1: 1917 — June 1941, pp. 100-109). *Cultural work in the Ukrainian SSR: the most important decisions of the Communist Party and the Soviet Government, 1917–1959: collection of documents*. Ministry of Culture of the Ukrainian SSR [and others]. Kyiv.
- The process of the White Guard in Kiev: the speech of the prosecutor and defense counsel (1924, April 6). *Proletarian*, p. 2.
- Riappo, Ya. (1925, September 11). The main objectives of the People's Commissariat for Education in the upcoming school year. *Communist*, p. 2.
- Riappo, Ya.P. (1927, 7 November). Fundamentals of the development of the Ukrainian system of public education. *People's teacher*, p.p. 2–3.
- The agricultural front is calling for: the All-Ukrainian Agricultural Congress (1922, October 21). *Communist*, p. 3.
- The trial of the yellow-and-blue counter-revolution. (1922, August 31). *Visti VUTSVK (VUTSVK News)*, p. 2.
- T. N. (1924, November 13). To the All-Union Congress: [The First All-Union Congress of Teachers. *Bolshevik*, p. 3.
- Fediukin, S. A . (1972). *Great October and the intelligentsia: from the history of involving the old intelligentsia in the construction of socialism*. USSR Academy of Sciences, Institute of History of the USSR. Moscow: Nauka (Science).
- KhSRA (Kharkiv State Regional Archive)*, f. P-101, s. 1, archive unit 116, p.p. 113, 119, 120.
- CSAHAA of Ukraine (Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine)*, f. 5, s. 1, archive unit 507, pp. 19, 21, 25, 27.
- CSAHAA of Ukraine*, f. 166, s. 1, archive unit 287, p. 5.
- CSAHAA of Ukraine*, f. 166, s. 1, archive unit 6, p.45.
- CSAHAA of Ukraine*, f. 166, s. 1, archive unit 67, pp. 34, 35.
- CSAHAA of Ukraine*, f. 166, s. 1, archive unit 890, pp. 35, 63.
- CSAHAA of Ukraine*, f. 166, s. 1, archive unit 890, p. 54.
- CSAHAA of Ukraine*, f. 166, s. 1, archive unit 891, p. 20.
- CSAHAA of Ukraine*, f. 166, s. 1, archive unit 891, p. 21 — reverse side.
- CSAHAA of Ukraine*, f. 166, s. 1, archive unit 891, p. 27.
- CSAHAA of Ukraine*, f. 166, s. 1, archive unit 891, p. 77.
- CSAHAA of Ukraine*, f. 166, s. 1, archive unit 891, p. 77 — reverse side.
- CSAHAA of Ukraine*, f. 166, s. 1, archive unit 891, p. 79.

- CSAHAA of Ukraine*, f. 166, s. 2, archive unit 1618, p. 44 — reverse side.
CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 2, archive unit 1618, p. 47 — reverse side.
CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 2, archive unit 287, p. 6.
CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 2, archive unit 794, p. 168.
CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 2, archive unit 794, p. 245.
CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 2, archive unit 932, p. 54.
CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 2, archive unit 937, p. 53.
CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 2, archive unit 937, p. 54.
CSAHAA of Ukraine, f. 2684 s. 1, archive unit 135, pp. 14, 79.
CSAHAA of Ukraine, f. 2684 s. 1, archive unit 135, p. 175.
CSAHAA of Ukraine, f. 2684 s. 1, archive unit 16, p. 46.
CSAHAA of Ukraine, f. 2684 s. 1, archive unit 16, p. 49.
CSAHAA of Ukraine, f. 2717 s. 1, archive unit 159, p. 1 — reverse side.
CSAHAA of Ukraine, f. 2684 s. 1, archive unit 16, p. 19.
CSAHAA of Ukraine, f. 2717 s. 1, archive unit 167, p. 15.
CSAHAA of Ukraine, f. 2717 s. 1, archive unit 679, p. 104.
CSAHAA of Ukraine, f. 2717 s. 1, archive unit 79, p. 407.
CSAHAA of Ukraine, f. 2717 s. 1, archive unit 79, p. 416.
CSAHAA of Ukraine, f. 331 s. 1, archive unit 38, pp. 10, 328.
CSAHAA of Ukraine, f. 331 s. 1, archive unit 38, p. 89.
CSAPA of Ukraine (Central State Archive of Public Associations of Ukraine), f. 3 s. 1, archive unit 818, p. 160 — reverse side.
CSAPA of Ukraine, f 29, s. 1, archive unit 196, pp. 52-56.
CSAPA of Ukraine, f 29, s. 1, archive unit 210, pp. 4, 7, 14.
CSAPA of Ukraine, f 29, s. 1, archive unit 389, pp. 12, 40.
CSAPA of Ukraine, f 29, s. 1, archive unit 416, pp. 94.

Надійшла до редколегії 12.09.2018 р.